

Şemseddîn el-İsfahânî'nin (v. 688/1289) Hilâf İlmine Dair Yazma Eserinin İncelenmesi*

Mansur KOÇINKAĞ**

Giriş

Hilâf ilminin ehemmiyetini vurgulamak maksadıyla tebliğime bir anekdotla başlamak istiyorum. Necmeddîn et-Tûfî (v. 716/1316), cedel/hilâf ilminin farz-ı kifâye olduğunu belirttiikten sonra konunun ehemmiyetine dair Kâdî Abdülcebbar'ın *Tabakâtü'l-Mutezile* adlı eserinden şu anekdotu aktarır:

Hindistan Meliki, Harun Reşid'e bir elçi gönderir, münazara yapmak üzere kendisine birini göndermesini ve münâzara sonucunda mağlub olan tarafın, diğer cenahın hâkimiyetine/dinine girmesini teklif eder. Harun Reşid, [önce] münazara için [meşhur Hanefî fakihî] Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'yi [v. 204/819] gönderir. Münazara meclisi kurulunca Hasan b. Ziyâd'a sorular sorarlar, o da müsned hadislerle, Ebû Hanîfe ve ashâbının fıkıhıyla cevaplar vermeye çalışır. [Cedel ilminde uzman olan] Hintliler, verdiği cevaplardan dolayı kendisiyle dalga geçerler. Bu haber, Harun Reşid'e ulaşınca öfkelenir ve ardından mütekellim ve cedel ilminde uzman [Mutezilî] Sümâme b. Eşres'i [v. 213/828] gönderir.¹

Nazar, cedel ve hilâf ilimleri belli dönemler ulemâ nezdinde popüler iken zamanla unutulmaya yüz tutmuş disiplinlerdir. Nitekim hicrî beşinci asırda yaşayan Cüveynî, Gazzâlî ve Serahsî gibi bazı âlimler, insanların fıkıh ilmine yeterince önem vermediğini, fakat bunun yerine hilâf/hilâfiyatla fazla meşgul olduklarından yakınırken² Osmanlı'nın en ihtişamlı döneminde yaşayan Taşköprüzade Ahmed Efendi (v. 968/1561), hilâf ilmiyle ilgili eserlerin yok olduğunu, kendi zamanında bu ilmin pek bilinmediğini, öyle ki dönemindeki ilim talebelerinin, -bu ilimle ilgili eserleri ve mesâilî bilme bir yana- hilâf, cedel ve münâzara kavramları arasındaki farkı dahi bilmediklerini söyleyerek sitem eder.³ Anlaşılan zamanla bu ilmin, araştırmacıların gündeminden çıktığı ve son dönemde de bu alanda yapılan

* Bu çalışma, 2017 yılında Bandırma Onyedî Eylül Üniversitesinde düzenlenen Eğitim ve Sosyal Bilimler adlı uluslararası sempozyumda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Necmeddîn et-Tûfî, *Alemü'l-cedel fi ilmi'l-cedel*, (thk. Wolfhart Heinrich), Franz Steiner, Wiesbaden 1408/1987, s. 11. Bazı rivayetlerde ise önce ehl-i hadisten birinin gönderildiği, başarısız olunca ardından Mütekelliminden Ebû Kelede'nin gönderildiği ve onun zehirlenerek öldürüldüğü aktarılır (Kâdî Abdülcebbar, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (thk. Fuâd Seyyid), Tunus 1986, s. 269; Tûfî, a.g.e, s. 238).

² Cüveynî, Ebu'l-Me'âlî, *Ğiyâsü'l-ümem*, (thk. Abdülazîm ed-Dîb), Mektebetü İmâmi'l-haremeyn, 1401, s. 521; Gazzâlî, Ebû Hâmid, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut t.y., I, 21, 41, III, 394; Serahsî, *el-Mebsût*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1414/1993, I, 4.

³ Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-sa'âde*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1405/1985, I, 283.

çalışmaların bir elin parmağını geçmediği görülür. Dolayısıyla bu alana küçük bir katkı olması umuduyla bu çalışmamızda, öncelikle hilâf ilmine, akabinde İsfahânî'nin de intisab ettiği 'Amîdî yöntemine temas edilecek. Ardından İsfahânî'nin hilâf ilmine dair eseri ana hatlarıyla incelenmeye çalışılacaktır.

1. Hilâf İlmi

1.1. Hilâf, İhtilâf ve Cedel Kavramları

Hilâf, ihtilâf, nazar ve cedel kavramları pek çok klasik âlim tarafından yakın veya eşanlamli kullanılmıştır. Nitekim aynı eser, pek çok tarihi kayıta hem cedel hem hilâf hem de nazar adıyla zikredilebilmektedir. Örneğin Neseffî'nin (v. 687/1289) cedelle ilgili eseri *Keşfü'z-zunûn* adlı eserde hem cedel hem hilâf hem de nazar adıyla kaydedilmiştir.⁴ Fakat bununla beraber bazı muhakkikler, bu kavramlar arasında küçük nüans farklılıkları olduğunu belirtmişlerdir. Bu kavramları birbirinden temyiz edecek şekilde tanımlamak gerekirse şöyle diyebiliriz:

İhtilâf: Hicrî ikinci asırdan itibaren fikhî konuların mukayeseli ele alınması ve görüşlerin farklı âlimlere nisbet edilmesine dair faaliyetin ve literatürün adıdır.

Cedel: Her hangi bir ilimde yapılacak münazara ilminin adabını ve kurallarını ortaya koyar. Cedel, Mantık ilminde kıyasın beş türünden biri olup öncülleri meşhûrât ve müsellemlâttır. Fakat amacı kendi fikirlerini savunup hasmı ikna etmek veya susturmaktır. Dolayısıyla cedelin, münazaradan ayrıldığı temel nokta amaç ve gayesiyle ilgilidir.⁵

Hilâf: Cedelle ilgili kuralların, fıkıh ilmine uyarlanmasıdır.⁶ Yani örneklerin fıkıh mesâilinden seçilip yapılan diyalektik sanattır. Diğer bir ifadeyle fıkıh usulü bağlamında istinbât edilen görüşleri, hasmun itirazlarından koruma ameliyesidir. Dolayısıyla Taşkörüzade'nin de ifade ettiği üzere cedel ilmi maddeyi ifade ederken hilâf ilmi onun sûreti menzilindedir.⁷

Sonuç olarak İhtilâf ilmi, fukahânın ihtilaflarına dair literatürün adı iken Hilâf ve Münâzara Cedel'in, Cedel de Mantık ilminin alt dalıdır.⁸

1.2. Hilâf İlminin Teşekkülü

Cedel/diyalektik, Yunan filozofları tarafından kullanılan bir yöntemdir. Fakat İslam düşüncesine özellikle Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyatının Topica bölümünün önemli ölçüde etkisi vardır. Bu eserin birinci bölümünde diyalektikle ilgili bazı düşünceler üzerinde durulmuş ve sekizinci bölümünde doğrudan diyalektiğin kuralları ele alınmıştır. Aristo, cedeli özellikle burhanî akıl yürütmeden ayırır. Zira burhan, kesin kaziyelere dayanırken cedel için böyle bir durum söz

⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn*, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdâd 1941, II, 1803. Bazı müellifler nazar, münâzara, cedel ve hilâf ilmini fıkıh usulünün alt disiplinleri olarak ele almışlardır (M. Sıddık Hân el-Kinnevcî, *Ebcedü'l-'ulûm*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1423/2002, s. 247).

⁵ Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1403/1983, s. 74.

⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 721.

⁷ İlgili kavramlar arasındaki ayrım için bkz. Yavuz, Y. Şevki, "Cedel", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 208-210; Taşköprüzade, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 280 vd..

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Taşköprüzade, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 280 vd..

konusu değildir. Aristo'nun Topica/cedel eseri, hicrî üçüncü asırdan itibaren tercüme edilmiş, Fârâbî (v. 339/950) ve İbn Rüşd (v. 595/1198) gibi pek çok filozof tarafından incelenmiştir.

Hicrî ikinci asırdan itibaren pek çok âlim, fıkıh sahasında bulunan ihtilaflara değinmiş ve bu alanda müstakil eserler telif etmiştir. Ancak hicrî üçüncü asrın ilk yarısında, özellikle Aristo'nun cedel ilmini de ihtiva eden eserleri tercüme edildikten sonra cedel ilmi zamanla fıkıh başta olmak üzere diğer ilimlere de uyarlanmaya başlamıştır. İlk defa cedel ilmini fıkıh ilmine uyarlayan kişinin kim olduğu kesin şekilde bilinmese de bu bağlamda İbn Süreyc (v. 306/918), Mâturidî (v. 333/944), Kaffâl eş-Şâşî (v. 365/976), Ebû Tâlib el-Mekkî (v. 386/996) ve Debûsî (v. 430/1039) gibi bazı âlimlerin isimlerine yer verilir.⁹

1.3. Hilâf/Cedel İlminde 'Amîdî Yöntemi

1.3.1. 'Amîdî Kimdir?

'Amîdî'nin (v. 615/1218) yöntemine geçmeden önce kısaca da olsa ondan bahsetmek ve hilâf ilmindeki konumuna işaret etmek faydalı olacaktır.

Tam adı Rükneddîn Ebû Hâmid Muhammed (veya Ahmed) b. Muhammed el-'Amîdî es-Semerkindî'dir. 'Amîdî, cedel ilminde otorite kabul edilen Radiyuddîn'in yanında ders alan dört "Rükün"den biridir. Tarih kitaplarında hakkında fazla bilgiye yer verilmemiş olsa da neredeyse ittifakla Buhâra'da hicrî 615 yılında vefat ettiği kaydedilir.¹⁰

İbn Hallikân (v. 681/1282), Hanefî fukahâsından olan Amîdî'nin, Hilâf ilminde, özellikle Cüst hususunda imâm olduğunu kaydeder. Ayrıca bu alanda ilk eser telif eden kişinin kendisi olduğunu, zira kendisinden öncekilerinin, mütekaddimûn döneminde yaşayan âlimlerin ihtilaflarıyla meseleyi ele aldıklarını belirtir.¹¹

İbn Hallikân, 'Amîdî'nin Radiyuddîn'nin yanında ders alan dört "Rükün"den biri olduğunu, diğerlerinin; Tâvusî, İmâmzâde ve diğer biri olduğunu söyler. İbn Hallikân, "fekad şeze 'anni men huve'r-râbî" diyerek dördüncü kişinin ismine yer vermez. İbn Hallikân, 'Amîdî'nin hilâf ilmiyle ilgili *Tarîka*, *İrşâd* ve *Nefâis* adında üç eser yazdığını, *Tarîka*'nın fukahânın yanında meşhur olduğunu ve erken dönemde bazı âlimlerin onun *İrşâd* adlı eserini şerh ettiğini ve *Nefâis* adlı eserini ihtisâr ettiğini kaydeder.¹²

İbn Hallikân'ın yer verdiği bu bilgiler, Zehebî'nin (v. 748/1348) *Târîhu'l-İslam*, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Safedî'nin (v. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefayât* ve Kureşî'nin (v. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-mudiyye* gibi pek çok eserde yer almaktadır. Fakat pek çok yazar, dördüncü kişinin kim olduğuna dair açıklamaya temas ederken İbn

⁹ Bkz. Özen, "İlm-i Hilâf Yahut Fukahâ Metoduna Göre Cedel Hakkında Klasik Bir Metin: Menşe'ü'n-nazar", 199/2, s. 172. Taşköprüzade, cedel ilminin kurucusunun Kaffâl eş-Şâşî, hilâf ilminin kurucusunun ise Debûsî olduğunu belirtir (*Miftâhu's-sa'âde*, I, 282, 284).

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, Dâru Sâdır, Beyrut t.y., IV, 257; Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm*, (Beşşâr A. Marûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, XIII, 450-451; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1405/1985, XVI, 98.

¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, IV, 257.

¹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, IV, 257.

Hallikân'ın ismine yer vermez. Dolayısıyla dördüncü kişinin kendisi tarafından unutulmuş gibi bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki tespit edebildiğimiz kadarıyla ilgili açıklamaların sahibi İbn Hallikân'dır.

Hilâf ilmiyle ilgili önemli çalışmaları bulunan Şükrü Özen, "dördüncü kişinin kim olduğu diğer kaynaklarda da zikredilmez" der.¹³ Ancak Kâtip Çelebî, *Süllem* adlı eserinde dördüncü kişinin Rûkn el-İrâkî olduğunu belirtir¹⁴ ve *Keşfü'z-zunûn* adlı eserde Velî el-İrâkî diye ondan bahseder.¹⁵ Kâtip Çelebî, konuyla ilgili bilgiyi *el-Cevâhirü'l-mudîyye*'den aldığını ifade eder. Fakat ilgili eser incelendiğinde Kureşî'nin İbn Hallikân'dan aktardığı bilgiye dayanarak dördüncü isme yer vermediği görülür. Dolayısıyla ya Kâtip Çelebî, dördüncü ismi başka bir kaynağa dayanarak tespit etmiş olmalıdır ya da müstensih veya yazardan kaynaklanan bir hata söz konusudur.

Sonuç olarak cedel ve hilâf ilmiyle temayüz etmiş 'Amîdî'nin, bu ilme dair *Nefâis, et-Tarîkatü'l-'Amîdiyye* ve *el-İrşâd fi'l-hilâf ve'l-cedel* adlı üç eseri bulunmaktadır.

1.3.2. 'Amîdî Yönteminden Ne Kastedilir?

İbn Haldûn (v. 808/1406), hilâf/hilâfiyyat ilmini "fukahâ arasında ihtilaflı meseleleri ele alma" şeklinde tanımlarken cedel ilmini "tartışma sanatının adabı" olarak tarif etmiş ve ardından Pezdevî ve 'Amîdî'nin yöntemini cedel ilmi altında ele alarak şöyle demiştir:

Bu hususta iki yöntem/tarikat vardır. Biri Pezdevî'nin yöntemidir. Bu yöntem edille-i şeriyeden nass, icmâ ve istidlâle özgüdür. Diğeri 'Amîdî'nin yöntemi/tarikatıdır ki bu yöntem, bütün delilleri kapsar ve istenilen ilim dalında kullanılabilir ve bu yöntemin büyük kısmı [şerî deliller değil] istidlâldir.¹⁶

Görüldüğü üzere İbn Haldûn, hilâf ilmini, ihtilâf diye meşhur olan ve fukahânın ihtilaflarına değinen disiplin anlamında kullanır. Dolayısıyla o, hilâf ilmi altında değil, cedel ilmi alanında Pezdevî¹⁷ ve 'Amîdî diye iki yöntemden bahseder, Pezdevî'nin yönteminde daha çok şer'î delillere temas edilirken 'Amîdî yönteminin daha genel olduğunu vurgular. Zira onun metodunun sadece fıkha değil bütün ilimlere uygulanabilecek bir yöntemle tasnif edildiğini belirtir. Kâtip Çelebî ve

¹³ Özen, "Hilâf," *DİA*, İstanbul 1998, XXVII, 532.

¹⁴ Muhakkik, her ne kadar Rûkn el-İrâkî'den bahsederken Tâvusî'nin terceme-i haline gönderme yapsa da *Keşfü'z-zunûn*'daki ifadelerle beraber değerlendirildiğinde en azından Kâtip Çelebî'nin onları iki farklı zat olarak ele aldığı anlaşılmaktadır.

¹⁵ Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-ousûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, (thk. Abdülkadir el-Arnâût), IRCICA, İstanbul 2010, IV, 452; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1113.

¹⁶ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn (Mukaddime)*, Dârü'l-fikr, Beyrût 1408/1988, I, 577-579.

¹⁷ Cedel ve hilâf ilmi bağlamında kendisine ait bir yöntemi/tarîkatı olduğu belirtilen Pezdevî'nin kim olduğu net değildir. Şükrü Özen, Ebü'l-'usr el-Pezdevî'nin cedelle ilgili herhangi bir eserinin olmamasından ve Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin *Ma'rîfetü'l-hüceci's-şer'iyye* adlı cedel eseri olduğundan hareketle burada mevzubahis edilen kişinin Sadrülişlâm Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî olduğunu belirtir. Özen, "Hilâf," *DİA*, XXVII, 531). Bir başka çalışmada da Sem'ânî'nin "*munâzirlerin başında gelenlerindedir (min fuhûli'l-münâzirîn)*" tabirinden hareketle Ebü'l-Yüsr olma ihtimalinin yüksek olduğu belirtilir (Necmettin Pehlivan ve Hadi E. Ceylan, "Âdâbu'l-Bahş Devrimine Doğru Son Evrim: Burhânuddîn en-Nesefî'nin el-Fuşûl'ü", *AÜİFD*, 56:2, 2015, s. 4). Ayrıca İbn Haldûn, Pezdevî tarikatından bahsederken şer'î delillere özgü olduğunu ifade eder. Nitekim Ebü'l-Yüsr'e ait *Ma'rîfetü'l-hüceci* adlı eserin hem ismi hem içeriği aynı hususu desteklemektedir.

İzmirli (v. 1869/1946) gibi pek çok âlim, İbn Haldûn'dan aldıkları bu bilgiye dayanarak aynı ayrıma işaret ederler.¹⁸

Safedî (v. 764/1363), 'Amîdî'nin ilk defa cüst alanında eser yazdığını, zira kendisinden öncekilerinin, hilâf/ihtilâf ilmini mütekaddîmûn âlimlerinin hilâflarıyla mezcettiklerini ifade eder.¹⁹ Kureşî (v. 775/1373) de aynı bilgileri aktarır, fakat baskı hatası yoksa "cüst" yerine "el-hisâb" der. Kâtip Çelebî (v. 1067/1657) de aynı bilgilere yer verir, fakat "cüst" yerine "cedel" ifadesini kullanır.²⁰ Cüst kelimesi, Farsça bir kelime olup cedel ilmi veya cedel ilminin bir dalını ifade eder. Ahmet Özel, cüst kavramını "Cedelin farsça'da cüst (Ar. bahs) denilen dalı" olduğunu belirtir.²¹ Fakat kanaatimizce "cüst" kelimesinin, ulemanın ihtilaflarından tercid edilmiş cedel ilmi olarak anlaşılması klasik metinlerde yer alan ifadelere daha uygundur.

İsfahânî tarafından kaleme alınan hilâf eserini analiz etmeden önce bu alanda yazılmış temel bazı eserlere temas etmekte yarar var. Zira böylece incelemeye çalışacağımız eserde, Pezdevî ve 'Amîdî yöntemlerinden hangisinin kullanıldığını tespit etmek mümkün olacaktır. Hilâf ilminin, 'Amîdî (v. 615/1218) ile beraber yeni bir yönetime kavuştuğu, konuların daha teknik şekilde yer aldığı ve onun tarafından bu hususta üç temel eserin yazıldığı belirtilir. Ardından İsfahânî tarafından *İlmü'l-Hilâf*, Burhânüddîn en-Nesefî (v. 687/1289) tarafından önce *el-Fusûl*, ardından onun özeti mahiyetinde olan *Menşeu'n-nazar* adıyla iki temel metin hazırlanmış, akabinde Nesefî'nin öğrencisi Semerkandî (v. 722/1322) tarafından bu alandaki belki en sistemli ve yetkin eser olan *er-Risâle fi âdâbi'l-bahs* telif edilmiştir. Dolayısıyla mezkûr eserlerin tamamının, 'Amîdî yöntemiyle kaleme alındığını, konu ve yöntem olarak birbirlerine yakın olduğunu belirtmemiz gerekir.

2. İsfahânî'nin Hilâf İlmine Dair Eseri

2.1. İlmü'l-Hilâf Adlı Eserin Müellife Nisbeti

Dâhilî deliller açısından bakıldığında incelediğimiz üç yazma nüshada da bu risâlenin müellife, yani İsfahânî'ye nisbet edildiğine dair kayıtların yer aldığı görülür. Bu yazma nüshalardan ikisinin, müellif hayatta iken kaleme alındığına ve ona kırâat edildiğine dair kayıtlar söz konusudur. Bu da eserin müellife aidiyetini gösteren önemli emârelerdir. Haricî delil olarak bakıldığında pek çok tarih ve fihrist türü eserde, hilâf ilminin de içinde bulunduğu *Kavâid* adlı mecmuadan bahsedilmekte ve içeriğine dair bazı bilgilere yer verilmektedir. Bu bilgiler de incelediğimiz eserle uyum arz etmektedir. Dolayısıyla eserin müellife aidiyetinde her hangi bir problem söz konusu değildir.

İsfahânî'nin hilâf ilmine dair kaleme aldığı risâlesini, üç farklı yazma nüshadan hareketle incelemeye çalışacağız. Birinci nüsha, Süleymaniye kütüphanesinin Aşir Efendi koleksiyonunda (no: 471), ikinci nüsha Millet

¹⁸ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 2054; İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, (Haz. Sırrı Fuat Ateş), Hüner Yayınevi, Konya 2010, I, 27.

¹⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, (thk. Ahmed el-Arnâût), Dâru İhyâi't-türâs, Beyrût, 1420/2000, I, 214

²⁰ Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, III, 251.

²¹ Özel, Ahmet, "Amîdî", *DİA*, İstanbul 1991, III, 56.

kütüphanesinin Feyzullah Efendi koleksiyonunda (no: 2184), üçüncü nüsha ise Millet Kütüphanesinin Cârullah koleksiyonunda (no: 827) yer almaktadır.

Hilâf ilmine dair bu risâle, yazarın *el-Kavâid* adlı eseri içinde bulunmaktadır. Yazar bu eserinde Mantık, Hilâf, Fıkıh Usûlü ve Usûlüddîn diye dört müstakil ilme dair kısa ve öz metinler hazırlamış ve Hilâf ilmine, *Kavâid*'in birinci bölümü olan Mantık'tan sonra yer vermiştir.

Yazarın da belirttiği üzere bu eser, bir mukaddime ve üç fasıldan oluşmaktadır. Mukaddime kısmında ilgili bazı kavramlara ve yöntemlere temas edilmiş, birinci fasılda küllî kâideler, ikinci fasılda cüzî meseleler ve üçüncü fasılda delillerin madde ve sûreti ele alınmıştır.

2.1. Mukaddime

Yazar, eserin mukaddimesinde, yani giriş kısmında bu ilmin tasavvurâtına ve az da olsa tasdikâtına temas edeceğini belirtir.²² Tasavvurrâtтан maksat, ilmin teorik kısmı iken tasdikâtтан maksat pratik kısmıdır.

Yazar, mukaddimede şu kavramlara ve yöntemlere temas eder:

1. Telâzüm: “Bir kaziyenin/önermenin bir başkasını gerektirmesi sonucunda ortaya çıkan hüküm” şeklinde tanımlanır. Melzûmun varlığı lâzımın varlığını ve lâzımın yokluğu melzûmun yokluğunu gerektirir. Fakat melzûmun yokluğundan lâzımın ‘ademi/yokluğu gerçekleşmez ve lâzımın vücûdundan melzûmun vücûdu da gerekmez. Yazar, konuyu sadece teorik şekilde ele alır ve hiçbir örneğe temas etmez.²³

2. Kıyas: Yazar, kıyası fıkıh usulündeki tanıma uygun şekilde “İlet ortaklığından hareketle cüzî bir meselenin hükmünü bir başka meseleye vermektir” şeklinde tanımlar. Hükmü bilinen meseleye asıl, diğer meseleye fer’, ortak paydaya illet ve câmi denildiğini söyler. Ardından illetin, deverân ve münâsebet yoluyla tespit edileceğini belirtir.²⁴

3. Deverân: Yazar, “bir şeyin bir başka şeyle beraber vücûd bulması ve bir şeyin bir başka şeyle beraber yok olması” şeklinde tanımlar. Deverânın olması, medâr ve dâirin vücûduna bağlıdır. “Medâr”, illet olduğu iddia edilen vasıf iken “dâir” illetin malûlüdür.²⁵

4. Münâsebet: Yazar, münâsebet kavramını “hakîmin, istenen sonucun elde edilmesi için sâlih bir eylemi vaz etmesidir” şeklinde tanımlar. Örneğin fakirin ihtiyacının giderilmesi için zengine zekât vacip kılınmıştır. Bu, münasebetten dolayı olmuştur. Zira fakirin ihtiyacının giderilmesi kesin istenen bir maslahattır. Zekâtın farz kılınması ise bu sonucun elde edilmesi için gündeme gelmiştir. Diğer bir

²² İsfahânî, *el-Kavâ'idü'l-külliyeye fi cümletin mine'l-funûni'l-ilmiyye*, (yazma), Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Koleksiyonu, 471, (İlmü'l-hilâf bölümü), Varak, 9.

²³ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 9. Konunun anlaşılması için örnek vermek gerekirse namaz ve abdest bağlamında meseleyi düşünürsek; namaz ve abdest arasında telâzüm ilişkisi vardır. Dolayısıyla melzûm olan namazın varlığı abdestin varlığını gerektirir, aynı şekilde lâzım olan abdestin yokluğu namazın da olmadığını gösterir. Fakat lâzım olan abdestin varlığı melzûm olan namazı gerektirmediği gibi melzûm olan namazın ‘ademi abdestin olmadığını gerektirmez.

²⁴ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 9-10.

²⁵ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 10.

ifadeyle münâsebetle kastedilen, illet ve hüküm arasındaki hikmet, maslahat ve maksattır ve illetin tespitinde en çok başvurulan yöntemlerden biri “münâsebet”tir.²⁶

5. İstishâbu'l-Hâl: Yazar, bu kavramı “geçmiş zamanda vucûd veya ‘adem açısından gerçekleşen bir hususun halihazırda devam ettiğine hükmetmeye dair bir delil” şeklinde tanımlar.²⁷ Buna, sabah abdestli olan Ahmed'in aksi ispat edilmediği müddetçe abdestli olduğuna hükmetmek örnek verilebilir.

6. İstishâbu'l-Vâki: Yazar, “Hâlihazırda var olan bir şeyin devam edeceğini dair delil” şeklinde tanımlar. Yani bir önceki kavram geçmişte varolan hükmün devamına karar vermeyi ifade ederken istishâbü'l-vâkı, nefsi'l-emirde bulunan bir hükmün câizî takdirle devamına hükmetmektir.

7. Davâ: Bir şeyin vaz'en gerçekleştiğine dair ifadedir. Müstedil, davayı ortaya koyduktan sonra mu'teriz, kendisinden önce mutâlebede, ardından mukaddimesinde ve hükmünde muârazada bulunur. Dava alt-başlığında nakz, kalb, istidrâk ve rüchân kavramları da ele alınmıştır. Bu tür kavramlara, fıkıh usulü eserlerinde daha çok vasfın illet olmasını engelleyen durumlar alt-başlığında temas edilir.²⁸

Sonuç olarak yazar, eserin mukaddimesinde; telâzüm, kıyas, deverân, münâsebet, istishâbü'l-hâl, istishâbü'l-vâkı ve dava kavramlarını ve yöntemlerini ele alıp incelemiştir.

2.2. Birinci Fasıl: Küllî Kaideler

Yazar, birinci fasılda, hilâf ilminde sıkça gündeme gelen şu oniki kaideye/delile yer verir:

1. Kaide: Nasslar: Yazar, naslardan maksadın Allah'ın ve Resûlullah'ın kelamı olduğunu belirtir. Ardından nasları (a) hakiki anlamının kastedildiğine dair icmân gerçekleştiği naslar, (b) hakikî anlamın kastedilmediğine dair icmân gerçekleştiği naslar ve (c) hakikatin veya mecazın kastedildiğine dair icmân gerçekleşmediği naslar diye üçe ayırır. Yazar, birinci kısmın az, ikinci kısmın ise fazla olduğunu belirtir.²⁹

2. Kaide: Âsârlar: Yazar, “eser”den maksadın sahâbeden aktarılan bilgiler olduğunu belirtir. Sahîh görüşe göre eser, hüccet olmasa da nazar/hilâf ehlinin adeten onlara temessük ettiğini söyler. Bu başlık altında ayrıca sahâbî kavlinin hücciyetini ve ilgili meseleleri ele alır.³⁰

3. Kaide: Kıyas: Yazar, bu konuya daha önce temas ettiğini (zira mukaddime kısmında ele almıştı) ve fıkıh usulü bölümünde daha detaylı temas edeceğini söyler. Fıkıh usulünde olduğu gibi hilâf ilminde de kıyasın hüccet kabul edildiği ifade edilir. Yazar, kıyası; tardî ve aksî diye ikiye ayırır, ardından kıyasın dört rüknü olan; asl,

²⁶ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 10.

²⁷ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 10.

²⁸ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 10. Hilâf/cedel ilminde ele alınan pek çok kavramın fıkıh usulü bağlamında incelenmesi için bkz. Başoğlu, Tuncay, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usulü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, MÜSBE, İstanbul 2001.

²⁹ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 11.

³⁰ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 14.

fer', illet ve hükme temas eder. Yazar, konuyu sadece cedel bağlamında ele almaz, aynı şekilde fıkıh mesâiline dair örneklerle de temas eder.³¹

4. Kaide: Telâzüm: Yazar, bu kavramı daha önce ele aldığını (zira mukaddimedede buna temas etmişti) ve telâzümün en önemli kısmının lâzım ve melzûmun muayyen olmasına dair kısım olduğunu belirtir. Yazar, kesici bir aletle ve ağır bir şeyle gerçekleşen öldürme eylemi arasındaki ilişkiyi buna örnek verir. Diğer bir deyişle ortak illetten hareketle her ikisi arasında telâzüm olduğunu ve birinde bir hükmün olması durumunda diğerinde de bunun gerçekleşeceğini ifade eder.³²

5. Kâide: Tenâfi/tenâküz: Tenâfi kısaca "bir şeyin olması durumunda diğer bir şeyin olmaması veya bir şeyin olmaması durumunda diğerinin olmasını" ifade eder. Yani zıddından hareketle bir konuda olumlu veya olumsuz bir hükme varmak şeklinde anlaşılabilir.³³

6. Kaide: Deverân: Yazar, bu kavrama daha önce temas ettiğini belirtir -zira mukaddimedede temas etmişti- ve ardından deverân bağlamında cedelin/diyalektik sanatının, nasıl icra edileceğini konu edinir.³⁴

7. Kâide: Sâlim Delil: Yani muârızı ve maniî bulunmayan delil.³⁵

8. Delil: İstishâbu'l-hâl: Yazar, daha önce bu konuya temas ettiğini belirtir, dolayısıyla konuyu kısaca ele almaya çalışır.³⁶

9. Delil: Ferdin daha âm ve ağlabane ilhâk: Tek olanın, daha âm ve ağlaban olana ilhakı şeklindeki delildir.³⁷

10. Kaide: İhbâr: Haberî ifadenin hüküm doğurması kastedilir. Örneğin "evlilik gerçekleşmiştir" ifadesi zevciyeti ispat eder.³⁸

11. Kaide: Lafızlarla İlgili Kurallar: Yazar, bu alt-başlıkta lafızlarla ilgili bazı hususlara temas eder. Örneğin "lafızda aslolan, âm tek bir manadır" der ve dolayısıyla katl kelimesinin, her türlü öldürme eylemine delalet ettiğini söyler. Ardından "kelamda aslolan mecaz, iştirâk, tahsîs ve ziyâde olmamasıdır" şeklinde ilgili prensiplere temas eder.³⁹

12. Kaide: İcmâ: Yazar, ümmetin icmânının ittifakla hüccet olduğunu, fakat bir kısım ulemânın icmânın da Nazar ehli tarafından hüccet kabul edildiğini, fakat bunun zayıf olduğunu belirtir.⁴⁰

13. Kaide: Tercih: Yazar, bu alt başlıkta teâruz durumunda tercihin nasıl olacağını ele alır, hangi delillerin ve lafızların nelere tercih edileceği üzerinde durur.

³¹ İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 14.

³² İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 17.

³³ İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 19.

³⁴ İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 20.

³⁵ İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 21.

³⁶ İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 21.

³⁷ İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 21.

³⁸ İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 21.

³⁹ İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 22.

⁴⁰ İsfahânî, "İlmü'l-hilâl", Varak, 22.

Örneğin “muharrim ifade mubâhe”, “hâs ifade âmma”, “kitâb sünnete” ve “mentûk mefhuma” tercih edilir şeklindeki prensiplere temas eder.⁴¹

2.3. İkinci Fası: Cüzî Meseleler

Yazar, öncelikle sahih soruların/itirazların sadece men' ve muâraza olduğunu, bunların dışında kalan; istifsâr, mutâlebe, nakz, kesr, el-kavlu bi'l-mûceb, fark ve kalb gibi hususların sahih sorular olmadığını belirtir ve bunu gerekçeleriyle ortaya koymaya çalışır.⁴²

Yazar giriş kabilinden bu bilgilere yer verdikten sonra konuyla ilgili cüzî meselelere yer verir. Nitekim bu alt-başlıkta (a) abdestte niyetin şart olup olmadığını, (b) zekâtın zamanında verilmemesini, (c) muhayyerlik halinde mülkiyet meselesini ve (d) ayıpla ilgili bir meseleyi Şâfiî ve Hanefî mezhebi bağlamında ele alıp inceler. Daha net bir ifadeyle yazar, cedel ilminde mevzubahis edilen teorik prensipleri, fıkıh mesâili bağlamında pratik şekilde ortaya koyar.⁴³

2.4. Üçüncü Fası: Terkîbü'n-Nüket

Bu fasıl, iki mukaddime ve iki alt-fasıldan oluşmaktadır.

Yazar, iki mukaddimede delillerin maddesini, sûretini ve delillerin terkibi meselesini ele alır. Yazarın maddeden kastettiği kitap, sünnet, icmâ, kıyas ve istishâb gibi şerî delillerdir. Yazarın sûretten kastettiği ise bunlardan hareketle ortaya çıkan mantikî şekillerdir. Yazar, bu alt-başlıkta delillerin maddelerini; kıyas, medâr, telâzüm, tenâfi ve ibdâl diye beş olduğunu iddia eden bir âlimin görüşünü tenkit eder. Zira medârın kıyasa rücu ettiğini, telâzümün madde olmadığını, tenâfinin sûret olduğunu ve ibdâlin de madde olmadığını belirtir. Fakat burada itiraz ettiği kişinin adına yer vermez. Muhtemelen burada kastedilen 'Amîdî veya onun ekolüne bağlı bir öğrencisidir.⁴⁴

Yazar, birinci fasılda özel bazı delillerin sûretlerini ve ikinci fasılda özel bazı delillerin maddelerini ele alır. Nitekim birinci fasılda ağır bir şeyle öldürmeyle ilgili ve muhayyerlik durumundaki mülkiyetle ilgili sûretlere temas eder ve muhayyerlikle ilgili dokuz sûrete yer verir. İkinci fasılda ise 'arâyâ akdi, görme muhayyerliği, semende veya müsemmede ziyadenin ilhâkı, kâfirin Müslüman köleye sahip olması, peşin selem, şüyu üzerinde icâre, açık ve kinâyeli talak, evlilikle ilgili bazı meseleler, zımmînin zihâr yapması ve zımmî seyyibenin zina etmesi şeklinde on meseleye temas eder ve böylece eser son bulur.

Sonuç olarak aklî ilimlerde uzmanlığıyla bilinen İsfâhânî, hilâf ve cedel ilmine dair bu eseri kaleme almış ve 'Amîdî ile başladığı kabul edilen bu yeni yönetime önemli katkıda bulunmuştur. Ancak Hilâf ilminin bu yeni yönteminin bir bütün olarak incelenebilmesi için 'Amîdî'ye ait eserlerin neşredilip incelenmesi, ardından aynı dönemde yaşayan İsfahânî ve Nesefî arasındaki ilişkinin ve her birinin katkılarının mukayeseli şekilde ele alınması, akabinde de Semerkandî'nin eserleriyle beraber nasıl bir değişimin yaşandığının ortaya konulması gerekir. Son olarak

⁴¹ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 22.

⁴² İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 23.

⁴³ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 24-29.

⁴⁴ İsfahânî, “İlmü'l-hilâf”, Varak, 29.

İsfahânî'ye ait *Kavâid* adlı eserin, yani Hilâf ilminin de içinde bulunduğu mecmûanın yakın bir zamanda neşredileceğini müjdelemek isterim.

Kaynakça

Başoğlu, Tuncay, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, MÜSBE, İstanbul 2001.

Cüveynî, Ebu'l-Me'âlî, *Çiyâsü'l-ümem*, (thk. Abdülazîm ed-Dîb), Mektebetü İmâmî'l-haremeyn, 1401/1980.

Gazzâlî, Ebû Hâmid, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut t.y.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn (Mukaddime)*, Dâru'l-fikr, Beyrût 1408/1988.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, Dâru Sâdır, Beyrut t.y.

İsfahânî, Muhammed b. Mahmûd, *el-Kâvâ'idü'l-küllîyye fî cümletin mine'l-funûni'l-ilmiyye*, (yazma), Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Koleksiyonu, 471.

İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, (Haz. Sırrı Fuat Ateş), Hüner Yayınevi, Konya 2010.

Kâdî Abdülcebbâr, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (thk. Fuâd Seyyid), Tunus 1986.

Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn*, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdâd 1941.

Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, (thk. Abdülkadir el-Arnâût), IRCICA, İstanbul 2010.

M. Sıddık Hân el-Kinnevcî, *Ebcedü'l-'ulûm*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1423/2002.

Necmeddîn et-Tûfî, *'Alemü'l-cezel fî 'ilmi'l-cedel*, (thk. Wolfhart Heinrich), Franz Steiner, Wiesbaden 1408/1987.

Necmettin Pehlivan ve Hadi E. Ceylan, "Ādābu'l-Baḥş Devrimine Doğru Son Evrim: Burhānuddīn en-Nesefī'nin el-Fuṣūl'ü", *AÜİFD*, 56:2, 2015, s. 1-75.

Özel, Ahmet, "Amîdî", *DİA*, III, İstanbul 1991.

Özen, Şükrü, "Hilâf", *DİA*, XXVII, İstanbul 1998.

Özen, Şükrü, "İlm-i Hilâf Yahut Fukahâ Metoduna Göre Cedel Hakkında Klasik Bir Metin: Menşe'ü'n-nazar", 199/2, s. 171-198.

Safedî, Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, (thk. Ahmed el-Arnâût), Dâru İhyâi't-türâs, Beyrut 1420/2000.

Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1414/1993.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1403/1983.

Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-sa'âde*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1405/1985.

Yavuz, Y. Şevki, "Cedel", *DİA*, VII, İstanbul 1993.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1405/1985.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm*, (thk.

Beşşâr A. Marûf), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.